

УДК 341+342.727

А. Мельник,
аспірант кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ: ОГЛЯД ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Анотація. Стаття містить аналіз основних концепцій свободи вираження поглядів, що знайшли відображення у теорії та практиці як національного так і міжнародного права. Автор стверджує що кожна з цих концепцій має свої плюси та мінуси, і не може бути застосована самостійно. Основна відмінність між цими концепціями полягає в ступені свободи та підставах обмеження свободи вираження поглядів. Відмічається, що найбільш демократичними є концепції ринку ідей, соціального обміну, суспільної корисності, які виходять з того, що вільна конкуренція ідей призведе до перемоги істини без будь-якого втручання в цей процес зі сторони держави чи інших інституцій. І хоча всі інші теорії передбачають обмеження, загалом можна говорити про те, що існують певні загальні принципи, які втілені в усіх цих концепціях: підтримання демократії та сприяння максимальному розвитку особистості.

Ключові слова: свобода слова, свобода вираження поглядів, обмеження свободи вираження поглядів, цензура.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Свобода вираження поглядів без сумніву розглядається більшістю сучасних держав як і міжнародною спільнотою загалом, як основа демократичного правопорядку та чи не найважливіше право людини. Проте, розуміння такого права суттєво відрізняється в залежності від того до якої правової сім'ї належить та чи інша держава тощо. Більше того, навіть в рамках однієї держави судова практика і доктрина права могла сприяти становленню декількох підходів до такого розуміння. Саме тому аналіз нормативного змісту свободи вираження поглядів не буде повним без аналізу основних підходів (концепцій) даного права. Це зумовлено тим фактом що до прикладу суддя, який розглядає певну конкретну справу виходить із

певних своїх уявлень про свободу вираження поглядів, її нормативний зміст, межі здійснення та обмеження. Те саме стосується і законотворчої та правозастосувальної діяльності. Тому узагальнення цих концепцій дасть змогу більш глибоко проникнути в суть даного права та зрозуміти його нормативний зміст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання концепцій свободи вираження поглядів досить рідко є предметом наукового пошуку. Серед українських вчених даним питанням цікавилися С. Шевчук та А. Червяцова. Однак вказані автори досліджують лише деякі концепції. Саме тому дослідження концепцій свободи вираження поглядів і буде завданням даної статті.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день існує близько

десяти різноманітних концепцій свободи вираження поглядів чи їх варіацій. Усіх їх можна розділити на дві великі групи: ті в основі яких лежить ідея саморегулювання; і ті, які передбачають певний ступінь контролю зі сторони держави чи інших інститутів влади. Слід відмітити, що майже всі вони виникли та отримали поширення в США, де як відомо свобода вираження поглядів (свобода слова) є абсолютизована. Проаналізуємо основні з них.

Першу групу становлять концепції основі яких лежить ідея саморегулювання. В рамках цієї групи ми розглянемо наступні концепції: ринку ідей, соціального обміну, суспільної корисності.

Концепція ринку ідей виходить з можливості саморегулювання суспільного життя, на зразок того як це відбувається в умовах вільного ринку, де суспільство обирає ті цінності та ідеї, які вважає найбільш конкурентноздатними. Саме в умовах ринку визначається оптимальна ціна товару і ідеї та здійснюється максимально ефективний розподіл з метою досягнення максимального ефекту [1, р. 46-47]. Прихильники цієї концепції стверджують, що найкращий критерій цінності ідеї — є її здатність довести свою перевагу в спорі з іншими. Тобто правда встановлюється внаслідок конкуренції з брехнею, вірна ідея з невірною, тому кожен випадок встановлення офіційної позиції, визнання якоїсь ідеї за завідомо вірну викликає досить великі ризики щодо виникнення помилки [2].

Один із найбільш відомих прихильників цієї концепції, американський суддя О. Холмс (O. Holms) в одному із своїх рішень цілком справедливо зазначив: «Переслідування за вираження поглядів у деяких випадках

може здаватися необхідним та логічним. Особа яка не має сумніву у своїй правоті й силі, прагне досягти певного результату, намагається ліквідувати будь-який опір... Однак, люди розуміють, що час засвідчив неспроможність уже не однієї ідеї, яка нав'язувалася силою, вони доходять висновку, що найвищі цінності набагато легше досягаються шляхом вільного обміну думками, що найкращим критерієм правди є здатність ідеї отримати схвалення в умовах чесної конкуренції з іншими» [3, р. 9-10]. Тому як зазначає А.О. Червяцова: найкращий спосіб боротьби з висловлюваннями, які становлять суспільну небезпеку, — протиставлення їм інших, доки не переможе найбільш правильний погляд [4, с. 31]. Д. Міль з цього приводу відзначав, що навіть якщо заборонене твердження є неправдивим, а прийняте вірним, критика прийнятої думки має бути дозволена хоча б для того, щоб люди не сприймали прийнятну думку як догму або забобони [5, р. 46-47]. Слід також відзначити, що Верховний суд США в одному із своїх рішень відзначив, що з точки зору свободи вираження поглядів «...таке поняття як неправдива ідея відсутнє...» [6].

Однак, існує досить багато ситуацій коли на обговорення тої чи іншої ідеї не має часу і водночас існує реальна небезпека безпосередньої реалізації суспільно небезпечних висловлювань. Тоді має бути застосовано іншу концепцію. Так згаданий вище суддя О. Холмс відзначав, що без сумніву захист свободи вираження поглядів не поширюється на людину, яка у переповненому театрі спровокує паніку, безпідставно й навмисно закричавши «горить!» [7, р. 1-7]. Критерієм який має відмежовувати такі випадки є те, що концепція ринку ідей передбачає

досить тривалий час на обговорення, і вона не може реагувати на випередження, тобто в тих випадках коли дії відбудуться раніше за дискусію й обговорення її використання недоцільне.

Концепція соціального обміну як і попередня виходить з того, що істина завжди є результатом здорової конкуренції ідей. Тобто будь-яка особа, що вірить в неправдиву ідею змінить свою точку зору внаслідок того, що матиме можливість чути правду. Таким чином, основним завданням свободи вираження поглядів є забезпечення суспільству можливість вільного обміну інформацією в ході широкої дискусії, отже, можливість чути правду.

Автором даної концепції вважають Д. Міля, який відзначав, що обмеження свободи вираження поглядів, тобто так зване «вимушене мовчання» шкодить суспільству, оскільки робить неможливим прийняття якісних, зважених рішень, заміна обговорення грубою силою заважає суспільству пристосуватися до нових обставин, виробити нові ідеї; замовчування проблем уповільнює реакцію на них з боку держави й суспільства загалом [8, р. 7]. Таким чином «Якщо б усе людство, за виключенням однієї особи, дотримувалося спільної думки, і лише ця одна особа — протилежної, людство не мало б підстав змусити її мовчати, так само й вона, будучи наділена владою, не мала б підстав змусити мовчати все людство...» [9, р. 59].

Дана теорія отримала досить широке поширення в США, зокрема її відстоювали кілька судів Верховного суду. Яскравим прикладом такого можна вважати Л.Д. Брандейса (L.D. Brandeis) який визначив, що автори першої поправки без сумніву виходили з того, що вважали свободу секретом

свободи. Свобода думки й слова були для них підґрунтям політичної правди, передумовою будь-якої політичної дискусії. Вони вважали, що там, де гарантовані свобода слова, преси й мирних зборів, сама дискусія створює, як правило, достатню перешкоду для поширення шкідливих ідей. На його думку, найбільшою загрозою свободи і демократії є апатичний народ, а отже публічна дискусія є політичним обов'язком кожного свідомого громадянина. Більше того Суддя відзначає, що лише страх перед покаранням не може забезпечити порядок, що небезпечно пригнічувати віру, сподівання, мрію, свідомість; що страх породжує репресії, репресії — ненависть, і що ненависть загрожує стабільності влади; що безпечним є шлях вільного обговорення проблем та способів їх вирішення; і, нарешті, що найкращим засобом захисту від поганих радників є хороші радники. Віруючи в силу розуму, який проявляється в публічних дебатах, слід відмовилися від примусового мовчання, нав'язаного законом, як від силового аргументу найгіршого гатунку [10, р. 20-24].

Основною відмінністю даної концепції від концепції ринку ідей є те, що друга апелює до конкуренції ідей, в той час як перша до мудрості «особи» та «суспільства» загалом.

Концепція суспільної корисності, як і попередні теорії, виходить з того, що конкуренція ідей є благом і майже завжди призводить до укріплення правди, та дискредитації неправди. Однак, на відміну від попередніх концепцій дана передбачає додаткові гарантії для перемоги «правди» шляхом протиставлення неправдивої інформації суспільній корисності. Тобто навіть у випадку коли в такій конкурентній боротьбі перемагає неправда, вона програє, оскільки не може бути

суспільно корисною. При цьому держава має забезпечити вільне обговорення усіх питань, сприяти пошуку правди, встановленню істини, однак її завданням є також підтримання громадського порядку, безпеки, захист від агресії сепаратизму, тероризму, виховання молоді і т.д. Необмежена дискусія іноді ускладнює або, навіть, унеможливує виконання зазначених функцій. Тому концепція соціальної корисності пропонує вирішувати проблему зіткнення інтересів (свобода вираження поглядів vs. інший суспільний інтерес) через оцінювання їхнього значення та ризиків у кожній конкретній ситуації. Автор цієї концепції американський суддя З. Чафі (Z. Chafee) стверджує, що справжній зміст свободи вираження поглядів може бути з'ясований лише тоді, коли законотворець або суд зрозуміють, що критерій, за яким визначається законність чи незаконність висловлювання, передбачає порівняння значення двох важливих суспільних інтересів — громадського правопорядку та пошуку правди. Необхідно зробити все можливе, щоб забезпечити баланс між ними. Пожертвувати свободою вираження поглядів заради інтересів безпеки можна лише за умов існування реальної загрози тобто така свобода не може бути обмеженою, якщо загроза є потенційною, уявною чи ймовірною [11, р. 31-32]. Як бачимо, дана концепція вже передбачає певний контроль з боку держави. Хоча в даному випадку він є досить незначним.

Другу групу концепцій становлюють ті, які передбачають певний ступінь контролю зі сторони держави чи інших інститутів влади. Критерієм для такого є певні цінності, які в виключних випадках можуть конкурувати із свободою вираження поглядів.

Концепція чотирьох цінностей.

Дана концепція була розроблена американським професором Т. Емерсоном. Її суть можна звести до того, що свобода вираження поглядів спрямована на захист чотирьох основних цінностей:

— забезпечення розвитку особистості;

— здобуття знань і розвиток особистості;

— забезпечення участі всіх членів суспільства у прийнятті суспільно важливих політичних рішень, підтримання належного балансу між публічними дебатами та виконанням прийнятих рішень;

— утворення більш здатного до змін відповідно більш стабільного суспільства [8, р. 5-8].

При цьому хоча кожна з згаданих цінностей може розглядатися окремо, прихильники цієї концепції, зокрема і проф. Т. Емерсон вважають, що їх слід розглядати в комплексі. Дана концепція отримала широке визнання не тільки в теорії, але й в судовій практиці.

У одній з найвідоміших справ *Irwin Toy Ltd. v. Quebec (Attorney General)* [12] Верховний суд Канади відзначив: Теорія свободи вираження включає в себе більше, ніж техніку досягнення кращих суспільних рішень через демократичну процедуру обговорення. Вона втілює певне бачення суспільства, його віру та цілий спосіб життя. Вона виникла за часів, які були зрушені та захоплені ідеями нового суспільства, в якому людський розум є вільним, його доля визначаються лише його власною силою, а перспективи створення раціональної та просвітницької цивілізації — майже необмеженими. Вона втілює вимогу для створення творчого, прогресивного, дивовижного та інтелектуально-здоро-

вого суспільства. Вона означає спосіб життя, який через захоплення терпимості, скептицизму, розумності та ініціативи дозволить людині повністю реалізувати її власний потенціал. Вона унеможливорює альтернативу цьому — авторитарне, конформістське, ірраціональне та застигле суспільство. [12]

Підвидом цієї концепції можна вважати *концепцію дихотомії висловлювань та дій*, яка проводить розмежування між висловлюванням і дією. Її прихильники відстоюють позицію, що слід розмежовувати вираження поглядів яке включає в себе лише висловлювання, і які за жодних обставин не слід обмежувати. Інша річ — свобода вираження яка реалізується як «дія» або «свобода дії» реалізація якої має контролюватися й може бути предметом обмежень, якщо при цьому не обмежується «висловлювання».

У практиці Верховного Суду США спробу розмежувати «висловлювання» та «дію» було здійснено, зокрема, при розгляді справи *Brandenburg v. Ohio*. У цій справі Верховний Суд скасував обвинувальний вирок, винесений лідеру Ку-Клукс-Клану за заклики до застосування насильства. Мотивуючи своє рішення, Верховний Суд зазначив, що свобода вираження поглядів підлягає захисту за винятком випадків, коли має місце підбурювання до незаконних дій і лише тоді, коли існує реальна небезпека здійснення таких дій [14, р. 192-194]. Більше того, деякі судді мають більш радикальні погляди. На їх думку карати за висловлювання можна виключно тоді, коли заклики було фактично реалізовано, як, у згаданому вище прикладі з театром.

Концепція політичного процесу ґрунтується на ідеї, що демократія є

абсолютною цінністю для будь-якого суспільства. Засновником цієї концепції вважають професора А. Майклджона (А. Meiklejohn), який серед іншого стверджував, що влада урядів походить від волі тих ким вони керують. Якщо такої волі немає, значить відповідний уряд не є легітимним, а його влада справедливою [15, р. 51-65].

В рамках цієї концепції є кілька досить відмінних течій від абсолютизації демократії до сприйняття деяких недемократичних обмежень. Найбільш радикальну з них очолює суддя Р. Борк (R. Bork) Який вважає, що свобода вираження поглядів поширюється лише на ті висловлювання, які мають вплив на підтримання демократичного політичного процесу. Всі інші висловлювання не повинні користуватися захистом [16, р. 1-4]. Тобто поза захистом залишаються всі висловлювання на неполітичні теми: наукові, мистецтві, освітні та літературні. При цьому, оскільки в більшості демократичних держав при владі є уряд який представляє більшість виборців, то це означає, що такий уряд дбатиме про благо своїх громадян.

Дана концепція передбачає досить високий ступінь контролю за свободою вираження поглядів але як правило зі сторони судових органів.

Концепція індивідуальної самореалізації є однією з найновіших і поки, що здобула вкрай мало прихильників. Вона була розроблена професором права з США М. Редішем (M. Redish). На його думку основне завдання свободи вираження поглядів можна звести до однієї базової потреби— забезпечення максимального індивідуального розвитку особистості, а саме її самореалізації [17, р. 9-10]. При цьому автор не заперечує важливість всіх інших цінностей, а лише наголошує на їх вторинному — похідному

характері стосовно індивідуальної самореалізації, відповідно їх слід саме так і розглядати [18, р. 601-608].

С. Шевчук аналізуючи дану концепцію стверджує, що вона ґрунтується на більш глибокому розумінні значення і ролі демократичного процесу і демократії як системи врядування які базуються на основоположній ідеї – створення людського суспільства на принципі реалізації кожного його члена [19, с. 418].

Дана концепція передбачає досить високий ступінь контролю держави за свободою вираження поглядів, однак цей контроль здійснюється лише судовими органами, і покликаний вирішувати конфлікти, що виникають у випадку конфліктів між правам одного індивіда і правом іншого чи правами держави.

Дещо осторонь від вказаних концепцій знаходиться **релігійна концепція**, яка на сьогодні вважається дещо архаїчною. В її основі лежить переконання, що рівень допустимості вираження поглядів повинен регулюватися виключно релігійними нормами оскільки тільки вони є об'єктивним критерієм істини. В рамках цієї концепції можна виділити кілька видів, в залежності від релігії: мусульманська, християнська, індуїстська та буддист-

ська. На даний момент дана концепція знайшла своє втілення у деяких авторитарних монархіях Перської затоки, які сповідують іслам. Проте найбільшими її прихильниками є Саудівська Аравія та Іран. Крім того, її можна прослідкувати і у Непалі, де сповідуються індуїзм.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане слід відзначити, що теорія та практика виробила кілька підходів (концепцій) до розуміння сутності свободи вираження поглядів. Кожна з цих концепцій має свої плюси та мінуси, і не може бути застосована самостійно. Основною відмінністю між цими концепціями полягає в ступені свободи та підставах обмеження свободи вираження поглядів. Загалом, найбільш демократичними є концепції ринку ідей, соціального обміну, суспільної корисності, які виходять з того, що вільна конкуренція ідей призведе до перемоги істини без будь-якого втручання в цей процес зі сторони держави чи інших органів. І хоча всі інші теорії передбачають певні обмеження, загалом можна говорити про те, що існують певні загальні принципи, які втілені в усіх цих концепціях: підтримання демократії та сприяння максимальному розвитку особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Simons H. Economic Policy for a Free Society / H. Simons. — Chicago, University of Chicago Press, 1948. — 363 p.
2. Ingber S. The marketplace of ideas: a legitimizing myth / S. Ingber // Duke Law Journal. — 1984. — № 1. — p. 1-91.
3. Abrams v. US (1919) // Freedom of Expression in the Supreme Court: the defining cases / ed. by Terry Eastland. — New York, 2000. — P. 9-10.
4. Червяцова А.О. Свобода вираження поглядів у США: огляд основних концепцій / А.О. Червяцова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — № 841. — С. 30-33.
5. Mill J.S. On Liberty, and Considerations on Representative Government / By J.S. Mill, ed. with an introduction by R.B. McCallum. — Blackwell, Oxford, 1946. — 324. p.
6. Gertz v. Robert Welch, Inc. 418 U.S. 323 (1974). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/323/case.html>

7. Shenck v. US (1919) // Freedom of Expression in the Supreme Court: the defining cases / ed. by Terry Eastland. — New York, 2000. — P. 1-7.
8. Emerson T. The System of Freedom of Expression / T. Emerson. — New York: Random House, 1970. — 756 p.
9. Mill J.St. On liberty / ed. by David Spitz. — New York: Norton, 1975. — 59 p.
10. Whitney v. California (1927) // Freedom of Expression in the Supreme Court: the defining cases / ed. by Terry Eastland. — New York, 2000. — P. 20-24.
11. Chafee Z.Jr. Free Speech in the United States. — Cambridge: Harvard University Press, 1941. — 556 p.
12. Irwin Toy Ltd. v. Quebec (Attorney General). Supreme Court Judgments Canada (1989-04-27) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/443/index.do>
13. Brandenburg v. Ohio (1969) // Freedom of Expression in the Supreme Court: the defining cases / ed. by Terry Eastland. — New York, 2000. — P. 192-194.
14. Meiklejohn A. Political freedom: the constitutional powers of the people / A. Meiklejohn — Oxford, Oxford University Press, 1965 — 166 p.
15. Bork R.H. Neutral Principles and Some First Amendment Problems neutral principles and some first amendment problems the Supreme court and the demand for principle / R.H. Bork // Indiana Law Journal. — 1971. — № 47. — P. 1-35.
16. Harris R. On freedom of speech / R. Harris // Northwestern University Law Review. — 1990. — Vol. 107. — № 2. — P. 153-161.
17. Redish M. The value of free speech // University Of Pennsylvania Law Review. — 1982. — № 130. — P. 591-645.
18. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. — К.: Реферат, 2006. — 848 с.

Мельник А.В.

Свобода выражения мнения: обзор основных концепций.

Аннотация. Статья содержит анализ основных концепций свободы выражения мнения, нашедшие отражение в теории и практике как национального так и международного права. Автор утверждает, что каждая из этих концепций имеет свои плюсы и минусы, и не может быть применена самостоятельно. Основное различие между этими концепциями заключается в степени свободы и основаниях ограничения свободы слова. Отмечается, что наиболее демократическими являются концепции рынка идей, социального обмена, общественной полезности, которые исходят из того, что свободная конкуренция идей приведет к победе истины без какого-либо вмешательства в этот процесс со стороны государства или других учреждений. И хотя все остальные концепции предусматривают некоторые ограничения, в целом можно говорить о том, что существуют определенные общие принципы, которые воплощены во всех этих концепциях: поддержание демократии и содействия максимальному развитию личности.

Ключевые слова: свобода слова, свобода выражения мнений, ограничения свободы слова, цензура.

A. Melnik

Freedom of expression: an overview of the main concepts.

Summary. The article contains an analysis of the main concepts of freedom of expression, reflected in the theory and practice of both national and international law. The author claims that main difference between these concepts is the degree of freedom and the grounds for limiting freedom of speech. It is noted that the most democratic are the concepts of the market of ideas, social exchange, public utility, which proceed from the assumption that free competition of ideas will lead to the victory of truth without any interference by the state or other institutions in this process. And although all other concepts provide for certain limitations, on the whole, one can say that there are certain general principles that are embodied in all these concepts: the maintenance of democracy and the promotion of maximum development of the individual.

Keywords: freedom of speech, freedom of expression, restriction of freedom of speech, censorship.